

A hiányzó hang

A kötet olyan tanulmányokat, előadásokat, esszéket, leveleket tartalmaz, amelyek szorosabb vagy lazább szálakon Orbán Gyöngyi tankönyveinek 1994 és 2007 között zajló kísérleti kipróbálásához kapcsolódnak.

Vannak olyan zenei művek, amelyek szándékosan nem szólaltatnak meg egy hangot, akkurátusan kerülnek, átugorják az adott hangnak a helyét, és ettől valamiképpen folyton ezt a hiányzó hangot hallani. Szeretem ezeket a műveket, ilyeneket hallok Orbán Gyöngyi munkáit is. Olyan műveknek, amelyek gondosan kerülnek a keménységet, a szigorot (főleg a másokkal szembenit), az éles, csiszolatlan, darabos mondatokat és gondolatokat. Nem a kényes kérdések kerülgetésére vagy elkenésére gondolok, hanem arra a fajta műgondra, amely épp azáltal sugároz erőt, határozottságot, tartást, hogy következetesen és szívós önfegyelmelés árán visszatartja magát az erődemonstrációtól. Az Egyetemi Műhely Kiadó gondozásában 2017 végén megjelent *Széljegyzetek egy tankönyvkísérlethez* ilyen szempontból mintha kilógna a sorból – leüti a hiányzó hangot. Nem mintha a kötetben szereplő válogatott írások bántók, kegyetlenek vagy csiszolatlanok volnának. Viszont az iroda-

lom taníthatóságával kapcsolatos strukturális kérdéseket, illetve dilemmákat – olykor húszéves távlatból is – pőrén és kérlelhetetlenül tárják az olvasó elé. Nem a hangnem vagy a stílus az, ami éles és karcos, hanem az a kérlelhetetlenség, vagy egyenesen makacsság, amellyel a szerző önmagát faggatja a középiskolai irodalomtanítás – már a '90-es évek közepén is krónikusnak számító – problémáiról: a tankönyv és a tanterv szerepéről, egymáshoz való viszonyáról, az irodalomtanár szereplehetőségeiről, a tekintély kérdéséről, egy alig létező szakmai nyilvánosság tétjéről, az értés és a viszonyteremtés problémájáról, illetve – nem elhanyagolható módon – a kötetben foglalt írások létrejötte óta eltelt idő pusztája ténye, a felvetett kérdések – érzésem szerint – máig ható tisztázatlansága és elodázottsága.

A kötet olyan tanulmányokat, előadásokat, esszéket, leveleket tartalmaz, amelyek szorosabb vagy lazább szálakon Orbán Gyöngyi tankönyveinek 1994 és 2007 között zajló kísérleti kipróbálásához kapcsolódnak. Olyan tankönyvsorozatokra utalok, amelyek az erdélyi (és nem csak az erdélyi) magyar középiskolai irodalomtanításban a korábbihoz képest radikálisan új, az ismeretközpontú irodalomoktatás helyett az értés- és értelmezéscentrikus szemlélet bevezetését javasolták. A címben szereplő „kísérlet” szó tehát közel másfél évtized szívós munkájára utal, amelyben nyitott irodalompedagógusok és diáknemzedékek egész sora volt

Továbbá gyakran veszek részt olyan akciókban, amelyek a kortárs magyar irodalmat próbálnák eljuttatni a középiskolákba.

érintett, és amely nem utolsósorban a szerző középiskolai tanítás során szerzett tapasztalataiból indult ki.

Fóris-Ferenczi Rita pályatársi előszava figyelmes és empatikus feltárása annak a korai oktatástörténeti és -politikai kontextusnak, amelyben ez a kísérletezés elkezdődhetett. A *Széljegyzetek a széljegyzetekhez* címmel közölt előtanulmány¹ beszédes részleteket közöl azokból a levelekből, amelyek a kísérletben részt vevő pedagóguskollégáktól érkeztek, leginkább a '90-es évek derekán. Ezekből a forrásokból derül ki, hogy a készülő, irodalomhermeneutikai alapokra helyezett tankönyvek kipróbálását felvállaló irodalmár kollégáknak – az eleve komoly szakmai kihíváson túl – milyen kemény intézménypolitikai ellenszéllel kellett megbirkózniuk. Fóris-Ferenczi Rita szavával élve egyfajta „partizánakciónak” számított ez, amelyet gyakran iskolaigazgatók, tanfelügyelők és tanárkollégák közös erővel próbáltak ellehetetleníteni.

Tekintettel arra, hogy én magam nem vagyok gyakorló középiskolai pedagógus, nem volna fair arra vállalkoznom, hogy precíz mérleget vonjak az erdélyi magyar középiskolai irodalomtanítás közel húsz évvel ezelőtti, illetve mostani állapota között, vagy hogy pontos helyzetképet vázoljak föl Orbán Gyöngyi tankönyveinek utóéletéről. Ugyanakkor több szempontból is érintettnek érzem magam a jelenlegi kötet által fölvetett kérdésekben, ami arra bátorít, hogy – különös tekintettel a kötet *A „csak” hatalma* című darabjára² – néhány tételes kérdést fogalmazzak meg. Érintettnek érzem magam, mert a BBTE Bölcsészettudományi Karának társult oktatójaként olyan diákokkal dolgozom együtt, akik alig egy-két éve érkeztek a középiskolai irodalomtanítás közegéből, így – reflektáltan vagy reflektálatlanul – hordozzák az ott szerzett preconcepciókat. Továbbá gyakran veszek részt olyan akciókban, amelyek a kortárs magyar irodalmat próbálnák eljuttatni a középiskolákba, ezek alkalmával pedig leginkább azzal szembesülök, hogy a középiskolás diákok továbbra sem érzik otthon maguk a kérdés, a kérdezve értés kultúrájában. Nyilván ez nem monokauzális jelenség, valószínűleg az okokat ma már nem elég kizárólag a korábbi, ismeretközpontú oktatási gyakorlatokban keresni. Új kontextusok teremtődtek, sőt termelődtek – a globális piac, a versenytársadalom, a hatalmas technikai bumm, az antropocén kora stb. A 21. század nem csak azt teszi kérdéssé, hogy érdemes-e az irodalmat „ismeretek” formájában, bemagolható anyagkomplexumként „leadni”, hanem azt is, hogy egyáltalán mire való, való-e még valamire az irodalom. De függetlenül attól, hogy melyek az okok, a párbeszédre való nyitottság tartós és sajnos továbbra is kimutatható, tapasztalható sérülései föltétlenül arra szorítanak, hogy gondoljuk át ennek a hatalmas projektnek a tétjeit, intézményes kereteit és módszereit, amit irodalomnak, illetve irodalomtanításnak nevezünk. Ha pedig igényt tartunk az irodalom azon defini-

¹ Fóris-Ferenczi Rita: *Széljegyzetek a széljegyzetekhez*. In: Orbán Gyöngyi: *Széljegyzetek egy tankönyvkísérlethez. Irodalom és hermeneutika*. Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2017, 7–23.

² Orbán Gyöngyi: *A „csak” hatalma*. In: Orbán Gyöngyi: *Széljegyzetek egy tankönyvkísérlethez. Irodalom és hermeneutika*. Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2017, 141–155.

ciójára, miszerint az nem pusztán a már előállított értelem átesztétizálására szolgál, hanem a gondolkodás és a viszonyteremtés új dimenzióját nyitja meg, akkor nagyjából ugyanezt a feladatot kell magunk előtt látnunk.

A jelen kötetben A „*csak*” *hatalma* címmel újraközölt írás tulajdonképpen egy, az erdélyi magyar irodalomtanárok közösségéhez 2007-ben címzett e-mail. Hozzászólás ahhoz a Bánházi Emőke és Papp Éva között zajló (nyilvános levelezőlistán történő) levélváltáshoz, amely az alternatív tankönyvek növekvő száma és a tanterv közötti feszültségeket tematizálja, azzal a konzekvenciával, hogy talán előnyösebb volna elsőbbséget szavazni az utóbbi számára, hiszen meglehetősen kényes feladat oly módon újragondolni a tantervet, hogy abban az összes alternatív tankönyv elhelyezhetővé váljon. A hozzászóló hangjának idegensége egy önleplező gesztus mentén fakad fel. Az érintettségét tisztázó első felütés³ szinte kimért eleganciáját azonnal és reflexszerűen szétszerelik a következő bekezdések. A vallomássá szélesedő önleplezés egy ártatlannak tűnő „csak” szócska utólagos közbeékelésének kérdését tematizálja:

„Ez a közbekívánkozó »csak« ébresztett rá valamire, amiről nagyon nehéz beszélnem, nem is akarok beszélni, szégyellem, minden porcikám tiltakozik ellene, hogy kimondjam, és mégis muszáj kimondanom, ha már nagy nehezen rászántam magam arra, hogy megírjam ezt a levelet, mert ennek a kimondása nélkül nincs értelme megszólalni; akkor már inkább a hallgatás, mert abban legalább nincs – vagy legalábbis nem jut szóhoz – az elterelő beszéd, a menekülés az elmondhatatlanságtól. Szóval ez a »csak« felnyitott előttem valamit, ajtót, ablakot vagy inkább rést; s ami felé ez mutatott, aminek a közepében – »in medias« – találtam magam, az nem volt más, mint – a félelem. A felismerés, hogy félek.”⁴

Orbán Gyöngyi hozzászólásában mindvégig, már a szerkesztés során is nyugtalanított valami. Mégpedig az a kérdés, hogy vajon az általa itt leütött hangot csak a szerző életművének a vonatkozásában hallanám idegenszerűnek, vagy idegensége ennél valamivel „tágasabb” lenne, nem kérdez-e vissza provokatívan egyéb kontextusokra is? Fölmerült bennem, hogy – a levél „felpostázása” óta eltelt több mint tíz év súlyát is a mérleg serpenyőjére helyezve – mára milyenné, egyáltalán föltehetővé, kérdezhetővé lettek-e a 2007-ben hozzánk intézett kérdések, vagy teremthetne-e alkalmat / nem kellene-e, hogy alkalmat teremtsen a levél újraközlése egyfajta mérlegvonásra abban a szélesebb szakmai közegeben, ahol ezek a mondatok megfogantak?

Kisvártatva a félelem forrására is rálátásunk nyílik:

„Ha azt kérdezitek, hogy dehát miért, kitől, mitől félek ilyen nagyon, azt még nehezebb megmonda-

A vallomássá szélesedő
önleplezés egy
ártatlannak tűnő
„csak” szócska utólagos
közbeékelésének kérdését
tematizálja.

³ „Mielőtt a tárgyra térnék – hangzik a felütés –, megjegyzem, hogy nem *csak* [kiemelés tőlem – S. Z.] tankönyvírói minőségemben érzem érintve magam, hanem olyanként is, akit érdekel az irodalom oktatásának, oktathatóságának a kérdése (...)” Uo., 141.

⁴ Uo.

Ha kimondom,
elkerülhetem-e a
stigmatizálódást?

nom, nemcsak azért, mert az ilyen félelem, mint tudjuk, általában tárgy nélküli, hanem mert valójában úgy áll a dolog, hogy úgy érzem, nem mástól, mint tőletek félek, kedves Kollégák, és ezen nincs mit szépitni.

Nem *Tetőled* személyesen, aki ezt a levelet olvasod, hanem egy személytelen *títől*, ami inkább egy személytelen »ők«. A támadás szellemétől, ahogy fel-

morajlik, mihelyt megszólalok. Hogy mit fogtok (ti: »ők«) már megint mondani vagy gondolni – a kettő ezúttal ugyanaz –: hogy persze, biztosan azért szólok hozzá, mert érdekeimben érzem sértve magam, mert »el akarja adni a tankönyvét«, »ránk akarja tukmálni«, pedig hát mindenki tudja, hogy – túl nehéz vagy túl könnyű, az már egyre megy, nem is ez a lényeg már réges-rég, de ami a lényeg, azt mindannyian tudjuk: hogy, kinek sajnos, kinek hálístennek, de az biztos, hogy az a tankönyv: – NEM FELEL MEG!... Minek is nem felel meg? Ja-ja: hát a tantervnek, persze!"⁵

Fontosnak látnám legalább tételesen érinteni azokat a kérdéseket, amelyeket éppen az idő hangosít fel. Például azt, hogy a 2007 óta eltelt több mint egy évtized során milyenné vált az a szakmai nyilvánosság, amely e megszólalás közegét képezi? Ki lehet-e mondani ma, és ki vállalkozna annak kimondására, hogy „félek”? Milyen következményekkel mondhatom ki 2018 márciusában erdélyi magyar irodalomtanárként azt, hogy szorongok, frusztrálva érzem magam, megbénít egy (szakmai) helyzet? Van-e nyilvánossága, egyáltalán tétje annak, hogy kimondjam? Ha kimondom, elkerülhetem-e a stigmatizálódást? Ha a személyes tapasztalataimra hagyatkozom, azt érzékelem, hogy az oktatás szervezésében a nyilvánosság szerepét mára mindinkább a technokrácia és bizonyos professzionalizálódási folyamatok veszik át. Technikai értelemben ugyan látványosan sűrűsödnek azok a fórumok, alkalmak, azok a nyilvános beszédhelyzetek, illetve azok a kritériumrendszerek és szakmai bizottságok, amelyek az irodalomtanítás minőségét szavatolnák, egyre több dokumentum igyekszik tisztázni a diákok jogait, a pedagógusok kötelezettségeit, szabályozni a tanítási helyzet forgatókönyveit, ugyanakkor az alanyi szintről történő megszólalás lehetősége nem hogy támogatást élvezne, de valójában akadályoztatott. Azt, hogy „félek”, csak alanyi szintről lehet(ne) mondani, de a szakmai kommunikációnak az a technokratikus regisztere, amely jelenleg állami szinten a szakmai diskurzust szabályozza, korántsem kedvez a személyes megnyilatkozásoknak. Abban a túlszabályozott, scientometrizált rendszerben, amelyben az oktatás mindennapjai ma zajlanak, egyre tét nélkülibbnek tűnik kimondani – diák és pedagógus számára valószínűleg egyaránt –, hogy „félek”, hiszen fáradhatatlanul asszisztálunk az alanyiság, az alanyi szintről, alanyi nyelven megszólaltatott mondatok elfojtásában. Az oktatás sok tekintetben (illetve engedelmes közreműködésünk révén) egyfajta pszichológiai kiképzéssé, szelektációs folyamattá válik, ahol a sikert a magas tűréshatár, a professzionalizmusként forgalmazott apátia és versenyképesség szavatolja. Ebben a helyzetben szerintem fontos volna megkérdeznünk magunktól, hogy legalább mi – mint olyan „tárgy” tanítására vállalkozó pedagógusok, amely történetileg viszonylag jól igazolható módon képes átalakítani a nyilvánosság szerke-

⁵ Uo., 142.

zetét, amely ellenáll a piaci mozgásoknak, amely elvileg nem termékeket, hanem elfogyhatatlan, kiapaszthatatlan alkotásokat mutat fel, amely szembemehet a versenytársadalom működésével, amely szociálisan érzékenyvé tehet – valójában hiszünk-e az irodalomban, illetve áttételesen egy olyan demokratizált nyilvánosság lehetőségében, ahol közösen veszünk részt a félelem forrásának felszámolásában? És ha hiszünk benne, akkor esetleg fel tudjuk-e mutatni, hogy a saját szakmai fórumainkon vagy irodalomóráinkon ez valóban megtörténne? Vajon mikor jutunk el, eljutunk-e valaha arra a pontra, hogy ebben a nyilvánosságban a diákok is szót kapjanak, meg mernénk-e kérdezni tőlük, ki mernénk-e találni, hogyan lehet megkérdezni: félnek-e, és mitől?

Van-e egyáltalán nyelvünk, kellő önreflexivitásunk egy ilyen fajta demokratikus nyilvánosság kiépítéséhez? Nem arra gondolok, hogy helyesen, artikuláltan vagy kurzívan beszélünk-e, hogy ismerjük-e, betartjuk-e, betartatjuk-e a grammatikai szabályokat – hiszen ennek az öncélú számonkérése nem egyéb, mint nyelvi fasizmus, komisszárkodás –, hanem arra, hogy felismerjük-e a nyelvben, a diskurzus mélyén meggyökerezett hatalmi struktúrákat, a természetesnek, az eleve adottnak véltben azt, ami a hatalom, a tekintély és az erőszak szolgálatában áll, van-e erőnk, kreativitásunk felszámolni ezeket, tulajdonképpen: merünk-e sebezhetővé válni? Orbán Gyöngyi leveléből számomra az derül ki, hogy 37 évvel Foucault nagyhatású, *A diskurzus rendje* című előadása után az erdélyi magyar irodalompedagógusok körében ez nem föltétlenül volt magától értetődő:

„Úgy tűnik nekem, hogy a jelszavak, a szlogenek, az aforizmatikus beszédmód általában kedvenc lakhelye (rejtekhelye, álcája) a *sok*, egyáltalán a *más*, a tőlünk *különböző*, a *nem tőlünk eredő* kitiltásának, a »ne legyen«-törvény általunk történő beteljesítésének. Itt van például a következő (látszólag nem populista, inkább felvilágosult elitista) jelszó: »A tankönyv gátolja a tanári szabadságot« (ti. a tantervvel szemben, amely viszont ezt garantálja).

Ennek a mondatnak nem annyira a tartalmával van bajom, sokkal inkább a modalitásával: *ahogyan* a bölcs mondás, a megfellebbezhetetlen igazság mezében – és *akként* – mutat fel egy részigazságot. (Persze ahhoz, hogy ezt megtehesse, szüksége van arra a befogadói hozzájárulásra is, amely nem számol azzal, hogy az evidenciaként közölt szólam nem biztos, hogy igaz; amely nem tud arról – s így nem veszi tekintetbe –, hogy a nyelvi hagyományban, a közmondások és szólások világában, a bölcsességirodalomban majdnem minden igazsághordozó kijelentésnek megvan az ellentétes értelmű párja, s hogy ez nem lehet véletlen!)⁶

A nemzeti önféltésen túl van-e valamilyen közös elképzelésünk arra vonatkozóan, hogy egyáltalán miért kell *ma* (kell-e vajon?) irodalmat tanulni az iskolában 12 éven keresztül, tudnánk-e cinizmus, leereszkedés, felhorkanás nélkül válaszolni annak a diáknak, aki nem éri be – és okkal nem éri be – azzal a kényelmes, előregyártott magyarázattal, amelyet egy közel kétszáz éves politikai projekt hagyományozott ránk? Meg tudnánk-e mutatni, hogy az irodalmi mű igen-

És ha hiszünk benne, akkor esetleg fel tudjuk-e mutatni, hogy a saját szakmai fórumainkon vagy irodalomóráinkon ez valóban megtörténne?

⁶ Uo., 150.

De mit jelent illetékesnek lenni? Vajon nem éppen ezt a kérdést járja-e körül A „csak” hatalma? A levélíró Orbán Gyöngyi tulajdonképpen a „félek” kiírásának aktusában válik illetékessé.

is tud reagálni a tapasztalati életvalóság megváltozott, illetve a változás állapotában hosszasan időző kontextusaira, hogy nem valamilyen absztrakt, párhuzamos valóság megképzésében játszik szerepet, hanem a világra kérdés nagyon is konkrét helyeit hozhatja létre?⁷

Nem tudom, mit mutatna a mérleg, ha valóban elkészülne, ráadásul többen úgy érezhetik, hogy magát a kérdést is illetéktelenül vetem föl. De mit jelent illetékesnek lenni? Vajon nem éppen ezt a kérdést járja-e körül A „csak” hatalma? A levélíró Orbán Gyöngyi tulajdonképpen a „félek” kiírásának aktusában válik illetékessé. Nem akkor, amikor fölveti, hogy tankönyvírói minőségében legalább annyira érintett, mint az irodalom oktatásának, oktathatóságának a kérdése iránt érdeklődő szakemberként, hanem ab-

ban a pillanatban, abban a gesztusban, ami a „félek” kiírása. A „félek” kiírása nem pusztán nyelvi aktus: a test önidegenségére ébred, sebezhetővé válik, olyasmi történik, ami kibillenti, elmozdítja, felfüggeszti természetes világhelyzetét. Az írás szubjektumát áthatja, hatalmába keríti a reszketés. Ugyanakkor az, hogy ez a „félek” írva van, íródni bír, megnyit egy másik horizontot is, mégpedig azt, hogy a sebezhetővé válás, az önidegenségére ébredő test egyben a szolidaritás, az odafordulás és a kommunikáció legalapvetőbb kívánalma is. Mintha épp az illetékessé válás helyzetét kommentálná Jean-Luc Nancy is: „Az írás a testhez odafordul, az ahhoz folyamodó gondolkodás, vagyis ahhoz, ami számára távoli, ami számára idegen.”⁸ Orbán Gyöngyi hangját soha olyan idegennek nem hallottam korábban, mint a *Széljegyzetek egy tankönyvkísérlethez* című könyv írásaiban, A „csak” hatalma címmel újraközölt levelet pedig egyenesen megrázónak érzem, olyan megszólalásnak, amelynek hitelességét, nyitottságát a „félek” szubjektumképző kimondása garantálja – minden dokumentálható, intézményes érintettségemen túl, hadd legyen ennek meghallása az én valódi illetékességem!

Orbán Gyöngyi: *Széljegyzetek egy tankönyvkísérlethez. Irodalom és hermeneutika*. Bolyai Társaság, Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2017.

⁷ Vö. „Ez a »ne legyen« – melynek hatóereje meglátásom szerint nőttön nő az erdélyi magyar anyanyelv- és irodalomoktatásban (is) – szeret olykor nemzetféltő, populista jelszavakba öltözködni: miért is kell a 'szegény (szórvány)magyar (avagy székely) gyermekeket' mindenféle új és nehéz – a tanár számára »nehéz«! – ismerettel, tudomisémmivel terhelni?; minek a világirodalom a magyar irodalmi tankönyvekben, tananyagban?: árt a gyermekek nemzeti öntudatának! *Ne legyen* tehát, *ne legyen* valami (a *más*, a *sok*): úgy szerezzünk érvényt valamiféle Egy igazságnak, hogy tiltsuk ki mellőle a sokat.” Uo., 149–150.

⁸ Jean-Luc Nancy: *Írjunk a testtel* = J.-L. N.: *Corpus*. Kijarat, Budapest, 2013, 17.